

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“
Книга XXXI

**ЗА НЯКОИ ХАРАКТЕРНИ ТЕМИ В СЛОВА И ПОУЧЕНИЯ,
ПРИПИСВАНИ НА СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ**

Явор Милтенев
Институт за български език, БАН

**ON SOME CHARACTERISTIC THEMES IN SERMONS
AND HOMILIES ASCRIBED TO ST. CLEMENT OF OCHRIDA**

Yavor Miltenov
Institute for Bulgarian Language Bulgarian Academy of Sciences

Резюме. В средновековните слова и поучения, приписвани на Климент Охридски от ръкописната или от научната традиция, се срещат определени теми и мотиви, развити по сходен начин и с идентични изразни средства. Целта на изследването е да се съберат на едно място част от най-типичните общи места, да се коментира тяхната роля и функция и да се обгледа още веднъж значимостта им като маркери за авторския стил.

Ключови думи: Климент Охридски, Златоструй, старобългарска ораторска проза

Abstract. In medieval sermons and homilies, ascribed to Clement of Ochrida in textual or in scholarly tradition, certain themes and motifs are developed by using identical phrases and ideas. The paper aims at gathering the most typical common passages and examining their role and function as well as their significance as markers of style and authorship.

Keywords: Clement of Ochrida, Chrysorrhoeas, Old Slavonic homiletics

Още от XIX в., когато започва активното изучаване на творчеството на Климент Охридски, е известно, че произведенията, които в ръкописната традиция пазят неговото име в наслова си, се отличават с определени маркери на

авторовия стил. Става въпрос не само за образността, топосите, структурата, но най-вече за ясно проследимата циклична поява на някои теми, мотиви, препратки към библейския текст, които в различните слова и поучения получават и сходен езиков израз. Тези рефреново повтарящи се елементи помагат и на предходните, и на съвременните изследователи да причисляват – с по-голямо или по-малко основание – редица анонимни и псевдозлатоустови текстове към Климентовия корпус.

С този подход славистиката не се отличава много от византистиката: установяването на авторството на определен анонимен текст може да се извърши на базата на достатъчен брой съвпадения спрямо характеристиките на други, сигурно атрибутирани съчинения. Закономерен е обаче въпросът, кога всъщност съвпаденията са „достатъчен брой“? Имат ли „общите места“ все пак някаква йерархия на стойността и надеждността, която в определени случаи ги превръща в реални маркери? На тези сложни и многократно коментирани от изследователите проблеми няма да се спирам специално тук, но ги споменавам мимоходом, за да припомня, че използваният инструмент е методологически несъвършен, поради което най-съвестните палеослависти се отнасят към него по-скоро скептично: сходните пасажки между текстовете винаги могат да се отдадат на „нормативния и каноничен характер на средновековното словотворчество“ (Йовчева/Ювчева 2008, 234), а интерпретацията им се ръководи по необходимост от субективната интуиция на анализатора, „която може сериозно да ни подведе“ (Станчев, Попов/Stanchev, Popov 1988, 87). Затова по необходимост и с много сериозни основания, изложени от Р. Марти, „в най-добрия случай може да се определи принадлежността на един текст към Климентовата традиция“, но не и да се извърши сигурна атрибуция (Марти/Marti 2000, 12–13 и сл.). Марти е скептичен дори спрямо произведения, приписани на Кирило-Методиевия ученик в насловите на списите (Марти/Marti 2000, 10–11).

В последните няколко години се занимавах с проучването на старобългарския сборник Златоуструй – сбирка, запазена в няколко редакции и съдържаща първоначално над 150 слова, принадлежащи или приписани на Йоан Златоуст (Милтенов/Miltenov 2013). Сред огромното мнозинство от преводни поучения има и около десетина, за които не е открит гръцки оригинал и с голяма степен на сигурност може да се смята, че имат старобългарски произход. Именно тези предположително славянски произведения ме отведоха към настоящата тема, защото вместо да се установят евентуалните им византийски източници, което в други случаи ми се удаде да извърша, за много от тях паралели се откриха спрямо произведения, свързвани с името на Климент Охридски. Както ще се опитам да покажа тук, близост се открива най-често по отношение на определени мотиви, които могат да се тълкуват като фрагменти от една богословска концепция, изтъкана от библейски текст, преработени заемки от византийската хомилетика и собствена авторова интерпретация. Тази концепция, изложена пределно лаконично и опростено, пронизва като нишка словата и поученията, приписвани на Кирило-Методиевия ученик, обвързва ги с богослужението, с произведения на химнографията, с църковните тайнства и посветените им текстове. Някои елементи от нея са разгледани от

Ив. Добрев като доказателство за мораво-панонски пласт в произведенията на славянския проповедник и писател (Добрев/Dobrev 1990, 14–24). Настоящата работа може да се схваща като продължение на неговата, но с фокус по-скоро върху издирването и събирането на един масив от „обща места“ с оглед на бъдещото им използване като стилови и дори атрибутиращи маркери след внимателна оценка на тяхната надеждност.

I. Една от типичните линии в свързвания с името на Климент Охридски текстов корпус е разказът за „поробването от дявола“: видѣвъ же проныривыи врагъ (ваг. вѣсѣъ) чѣка тако любилима бѣмъ. покоуси сѧ многыми лѣстѣми смирити (ваг. прѣвавити) его (...) и нападаша емъ лоукавнѣи ти вѣси. мнозѣми лѣстѣми бѣси сѧ нарицающе и привидѣниа твораше. овъ въ снѣхъ, овъ гавѣ. и тако сведоша члѣвка с поути истиннаго (...) оумил(с)див' же сѧ гъ бѣгъ нашъ не може зрѣти рода члѣча. в толико зло впадша. нъ поустѣ емоу (recte add. на помощь и) на исцѣленіе законъ написавъ. и прр(о)къмъ давъ даръ цѣлѣбныи (...) не трѣпа же мл(с)тивыи гъ бѣгъ нашъ своего създ(д)аніа зрѣти злы(м) вѣсо(м) повинувѣша сѧ. и тѣми подавлѣма (...) и преклонъ нѣса сниде акты (ваг. тако) дож(д)ъ. проовразованыи дрѣвле гедѣоновѣ рѣно(м) *Слово за Света Троица, и за сътворението, и за съда 25, 35–38, 42–43* (Милтенов/Miltenov 2016a, 67–71). Както се вижда, това е синтезирано представяне на старозаветната история от грехопадението до Христовото възплъщение. В него са вплетени определени лексеми, словосъчетания, фрази, които специално трябва да бъдат отбелязани: дяволът с множество изкушения (многыми лѣстѣми) успява да подмами (прѣвавити) човека от истинния път, нападат го лжакъвнѣи вѣси и той се оказва потънал в най-различни грехове. Милосърдният Бог не може да търпи да гледа (не може зрѣти, не трѣпа зрѣти) човека, подчинен на злите бесове (повинувѣша сѧ) и въ толико зъло впадъша, затова му изпраща изцеление чрез закона и пророците и обновление чрез Христос (прѣклонъ нѣса съниде). Тези идеи, облечени в същите характерни изрази, ще срещнем в идентичен контекст в някои сигурни и предполагаеми Климентови произведения, например: и нача многыми лѣстѣми влазнити члѣкы хотѧ оукрасти ѿ бѧ, развои татѣбани клеветами блѣдомъ штравами всѣми злыми. нъ мл(с)тивыи гъ бѣгъ не трѣпа зрѣти на(с) в толикоу злоую впадоша сѧ ни забгы на(с) дѣла роукоу своею нъ прѣклони нѣса сниде на избавление наше *Поучение за Рождество Христово* (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 348); не може зрѣти рода члѣча вѣсо(м) поработивша(с) того ради преклонъ нѣса и съниде и ѿ прч(с)тыа дѣвы пло(т) прїимъ. естество земное обновла оуподоби(с) намъ *Похвално слово за Димитър Солунски* (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 234); и не може насъ презрѣти в толику злобу впадъша сѧ преклонъ нѣса сниде (...) члѣвчскѣи родъ обновити хотѧ *Поучение за Предпразненство на Рождество Христово* (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 327); ꙗко х(с)а іже прѣмнога си ради члѣколювіа не възможе на(с) трѣпѣти безвожною лѣстїю горкоу моучителю поработивше се того ради оумилосрднѣ се на

ны прѣклони въ нѣса сниде *Похвално слово за Йоан Кръстител* (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 391); боу и спсоу нашему (...) помиловавъшъ родъ члѣвчскыи и не търпащю създаниа своего лстыю дыволою вдържима низъложи себе въ смѣрение вольное и въплъщъ сѧ *Похвално слово за Кирил и Методий* (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 468); вѣды во ны г(с)ь бѣ на(ш) райскыа пища ѿпадша родъ члѣвчъ дыволомъ прельщенъ не търпа видѣти на(с) в тои прѣлести самъ придѣ (...) того образъ обновити хотѧ *Поучение за Предпразненство на Благовещение* (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 534); вѣхомъ во тако швѣца нѣимѣюще пастыра въ расхыщеніе вѣкомъ рекъше вѣсомъ поравотивъше сѧ. да того ради не могъ търпѣти гѣ нашъ їсѣ хсѣ прѣклонъ нѣса съниде къ намъ (...) коупѣлъ оуготови сѧ швѣтъшавъшии грѣхъмъ родъ [нашъ] шбнавляющи *Слово за Пасха* (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 609–610); видѣвъ во ны бѣ нашъ прѣлестию дыволою въ смръть и въ тлѣниіе выпадъше не трпе зрѣти създаниа шбраса своего шбетшавша и въ толико зло впадша на мл(с)рднѣмъ си смии се на ны и прѣклонъ нѣ(с)а сниде такоже дрѣвле дъждъ нь роуно *Похвала за Богородица на Успение* (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 766); адамѣу шслушавшю сѧ заповѣди бѣна и ѿтолѣ въниде в ны смертъ и страстенъ поравотивомъ сѧ (...) любѧ во рода члч(с)каго не могли юго зрѣти въ лсты дыволою впадъша приклони нѣса и сниде къ земнымъ *Общо нравствено-назидателно поучение (Поучение югда хотѧще чисти)* (Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 612); видите вра(т)ю любовь бѣю еже к намъ тако не терпѣ насъ зрѣти поравотивше сѧ вѣсѣу бездушнымъ кумиромъ тревѣ полагающимъ.... приде на землю *Поучение за третата неделя от поста* (Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 749); многою во любовию възлюби ны не трпѣ зрѣти сѣвое съз(д)ани(е) въ толико зло вып(д)ша *Поучение за четвъртата неделя от поста* (Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 782); потомъ же въ много безчестіе впадшемоу члѣвскомуу родоу. и рѣмоу вѣсѣми лѣкавыми, въ всако безаконіе. не може трпѣти безаконѧ гѣ бгѣ нашъ. не презрѣ члѣка враго(м) моучима. нъ мл(с)рдіе(м) преклонъ нѣса сниде на избавленіе наше. собою обновляа ро(д) члѣвчскыи. *Слово за прелюбодейците и двуженците 17* (Милтенов/Miltenov 2016b, 32). Първата част от този мотив, че дяволът с множество изкушения подмамва човека, се открива и в по-различен контекст, отнасящ се до настоящето, а не до миналото, например: да не дадимъ друужи в' сѧ вѣмѣстити неприазни сотонѣ иже въсѣкыми ни лстыми вакитъ на ослабени и погывѣли, *Слово за Въздвижение* (Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 30), така ти естъ злоба непрѣзнина. и тако лѣкавѣство, и таково неистовство присно сѧ злоу радѣ(т) а добра ненавиди(т) (vag. оубѣгають). и многыми козньми, члѣкы врагы боу сътворѣ(т). всакыми лстыми ѿлоучаѧ (vag. прѣваблѣа) ны ѿ бѧ *Слово за засухата и за Божиите наказания 36–37* (Милтенов/Miltenov 2017, 249). Втората част от този мотив пък по всяка вероятност има за свой източник византийски и славянски химнографски произведения. Към такава предположение насочват паралелите с *Канона за Рождество* от Козма Маюмски,

Канона за Рождество от Константин Преславски, Цикъла предпразнични трипеснеци за Рождество от Климент Охридски и др., в които срещахме в частичен, цялостен или още по-разгърнат вид идеите за милосърдния Бог, който „навежда небесата“ (Пс 17:10), за да донесе обновление на погиващия заради греховете човешки род.

Част от идеята за „поробването от дявола“ във времето между грехопадението на Адам и спасителното идване на Христос е мотивът за езическите божества (слънцето, луната, звездите), на които човекът в своето незнание и слабост се е подчинил. Ето някои от неговите варианти в приписваните на Климент хомилетични произведения: и тако сведоша [в'к'си – б. а.] ч'лв'ка с поути исьтин'наго. да юже емоу с'твори тварь б'гъ в р(а)вотоу предасть. тоу онъ б'гы нарече. слн'нце и м(с)ць. зв'кз(д)ы и водоу и огнь. конечнее же и пл'кжоущи гадъ. и всемоу томоу поработив с'л Слово за Света Троица, и за сътворението, и за съда 36–37 (Милтенов/Miltenov 2016a, 70); тои повиноув'шше с'л вси б'гы створихомъ слн'нце и м(с)ць и р'ккы источникы и все тл'кнне даже и до гада всемоу поработив'шше с'л Поучение за Богоявление (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 371); ти зловоюю своєю б'гы прозвахомъ слн'нце м'к'саць Поучение пред причастие (Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 555); юдиногю б'а творца н'бси и земли заб'в'шше... то м'гы все б'гы прозвахомъ слн'нце, м(с)ць землю и водоу и зв'к'рь и гадъ тоже прочье. и члвч(с)ка имена на б'гы швратихомъ и в'к'сомъ злымъ в'к'ровав'шше да и досел'к' т'к'ль м'ракомъ шдержими с'уть ютери Общо нравствено-назидателно поучение (Поучение югда хоташе чисти) (Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 612).

II. В сигурни и вероятни Климентови поучения често се среща и друга важна тема, а именно тази за Второто пришествие. Тя се развива по много типичен начин и включва няколко елемента. Според един от тях на Страшния съд ще се изправят всички без оглед на положението им в земния живот – богати и бедни, роби и свободни, царе и обикновени хора: на страшн'к(м) соудници. ид'к'же назн пре(д)стане(м) (recte add. вси) коупно богат'и и оуб'с'и. раби и свово(д)н'и. ц'ри и вел'може. Слово за Света Троица, и за сътворението, и за съда 55 (Милтенов/Miltenov 2016a, 74); шв'ктати юсть пр'кдъ б'мъ на страшн'к'мъ соудници х(с)в'к или равоу или свокодноу или б'атоу и оубогоу Поучение за Предпразненство на Богоявление (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 361); равно пр'к(д)стане'мъ раби и свово(д)н'и ц'рь[и] и нищи'и богат'и и оубоз'и моужеск'къ полъ и женеск'къ Поучение за пречистите тайни (Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 535); придеть... въздати комуждо по (vag. противоу) д'к'ломъ юго ц'рамъ и княземъ богат'ымъ и ницимъ (vag. оубогымъ) ракомъ и г'д'мъ праведнымъ и г'р'к'шнымъ Поучение за неделя месопустна (Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 676); ег(д)а вси пре(д)стане(м) в'коуп'к. богат'и и оуб'с'и. вл(д)кы и владом'и. силн'и и немощн'и. ц'ри и р'л(д)ници. князни и маломощи. раби и свово(д)н'и, Слово за прелюбодейците и двуженците 45 (Милтенов/Miltenov 2016b, 33–34); и пакы мира сего княза и соуд'и'к и насилники богат'ы

и оубогыа. гроубыа и премѣрыа. всѣ(х) же си(х) пре(д) толицѣ(м) народо(м) дѣла обличат сѧ. *Слово за Божието творение, и за смъртната кончина, и за покаянieto* (срв. Георгиева/Georgieva 2003, 197).

Друг елемент от апокалиптичната топка включва разсъждението, че на Страшния съд „нито баща ще може да помогне на своя син, нито брат на брата“: тоу во оубже не воуде(т) лѣѣ помощи. ни ѿцю снви. ни братоу брат(ѣ). ни ракоу г(с)диноу *Слово за Света Троица, и за сътворението, и за съда 58* (Милтенов/Miltenov 2016a, 74); и предстанемъ юмѣ ѿвѣтѣ твораще за всю жизнь за дѣла и за помышленыа и за словеса. тогда не будеть оць помогаи снви ни мѣти дщери ни братѣ братѣ ни рабѣ г(с)нѣ *Похвално слово за Климент Римски* (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 303); ни можетъ тоу никтоже комоу помощи ни оць сноу ни мѣти дщери ни бра(т) братоу ни рабѣ гноу *Поучение за Предпразненство на Богоявление* (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 361); тоу во не можетъ оць снѣ помощи ни снѣ оцю ни мѣти дщери ни братѣ братѣ ни рабѣ гнѣ кождо противоу дѣломъ мьздѣ приметъ *Общо нравствено-назидателно поучение Пооучение югда хотяще чисти* (Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 613); идѣже не поможетъ оць снви ни снѣ оцю ни мѣти дщери ни братѣ братоу ни рабѣ г(с)нѣ но ктоже своеу брѣмѣ понесеть и приметъ мьздѣ противѣ дѣломъ *Поучение за неделя месопустна* (Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 677); никтоже никомоуже поможет(т) ни избави(т). ни оць снѧ ни снѣ оца. ни мѣти дщере, ни бра(т) брата. ни рабынѣ гнѧ. нѣ кож(д)о тѧмо начне(т) о свои(х) дѣлѣ(х) ѿвѣтѣ творити. *Слово за прелюбодейците и двуженците 4б* (Милтенов/Miltenov 2016b, 34); тоу во не поможет(т) ни оць чадоу ни снѣ оцю, ни мѣти дщери ни бра(т) братоу ни рабѣ гноу. нѣ кож(д)о пожнетъ еже всѣавѣ. *Слово за Божието творение, и за смъртната кончина, и за покаянieto* (срв. Георгиева/Georgieva 2003, 196). Важно е да се отбележи също така новозаветната референция към Мат 16:27, че Господ „ще въздаде всекиму според делата“, защото тя е изказана по сходен начин (кожъдо, противѣ дѣломъ) и в споменатите, и в други приписвани на Климент поучения.

III. След разказа за живота в грях преди Христос и този за Второто Му пришествие, или между тези два разказа, се вмести наставленията към миряните как да постигнат спасение. В някои приписвани на Кирило-Методиевия ученик проповеди е намерила място мисълта, че не е редно да се наричаме само на думи християни: не словомъ тѣчию нарицающе сѧ хр(с)тїане а поганьскы живоущи, *Слово за засухата и за Божиите наказания 30* (Милтенов/Miltenov 2017, 249); а не словемъ тѣчию нарицаемъ сѧ кръстѣяни, *Поучение за светия неделен ден* (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 157); не довлѣють во ны братиѣ словемъ слоути тѣчию кр(с)тѣяномъ а не дѣломъ *Поучение пред причастие* (Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 555); нарицающе во сѧ по всѧ дни хр(с)тїани и вѣроу раби хѣви быти длѣжни есмь всѧ повелѣнїѧ его хр(а)нити, *Слово за прелюбодейците и двуженците 4* (Милтенов/Miltenov 2016b, 31). Тази мисъл за действено придържане към християнските добро-

детели, макар и невинаги изказана експлицитно по този начин, намира, както ще видим, отражение в цялостната концепция за спасението на душата, изложена в сигурни и предполагаеми Климентови хомилетични произведения.

Много характерно за тях е например изреждането на греховете, които трябва да бъдат отхвърлени (обичайно въведени с глагол отъврѣсти): ѿврѣземъ ѿ себе всакоу зловоу, гарость, гнѣвъ клеветоу, лихонимание и стоудодѣиство *Поучение за Въздвижение* (Ангелов, Кувев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 220); зависть и гарость ѿврѣгъше ѿ себе *Поучение за Предпразненство на Преображение* (Ангелов, Кувев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 721); всаку злову ѿврѣземъ ѿ себе гарость клевету блуду тядву пыаньство несъитость *Поучение за Предпразненство на Успение Богородично* (Ангелов, Кувев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 751); тѣмже бра(т)е ѿврѣгъше всакоу зловоу и лоукава дѣла *Поучение за пречистите тайни* (Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 534); всакоу скверноу и житиѣ нечиство ѿврѣщи отъ себе (...) си же соутъ дѣла сотони на идоложрътвѣна, братоненавидѣниа, клеветы, гнѣводръжаниа, зависть, гарость, ненависть, татѣвы, развои, пыаньство, обыадание, пѣти оугождѣние, обидѣниа, пѣ(с)ни вѣсовьскыѣ, пласаниа, хоуленѣна, срамословиа, вѣлшвениа, дѣстооуѣвѣа, блоужениа, прелюводѣниа, гърдость, лѣжа, клатвопрестѣпленѣе и ѣже клати са бѣжимъ именьмъ *Поучение за апостол или мъченик* (Ангелов, Кувев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 99, 106); ннѣ же ѿврѣзѣте ѿ себе всакъ гнѣвъ. гарость, зловоу, хоуленѣе, срамословіе ѿ оустъ ваши(х). ни лжѣте дроугъ дроугѣ. *Слово за прелюбодейците и двуженците 41* (Милтенев/Miltenev 2016b, 33); останем са вѣсовьскы(х) дѣлѣ. зависти, клѣветы, ѿлатѣа чюжего имѣнѣа. блоуда(ж) и пѣаньства лишим са, понеже и на(с) ж(д)еть таже чаша смѣртнаа (...) молю вы оубо чада ѿстоупимъ ѿ зловы. да види(м) въ цр(с)тво не(с)ное. престане(м) ѿ зависти и клѣветы ѿ поуѣстошнаго смѣха. да не вѣсплачем са въ вѣкы *Слово за Божието творение, и за смѣртната кончина, и за покаянието* (срв. Георгиева/Georgieva 2003, 193, 196).

Този тип призиви могат да се обвържат и с поста, но в такъв случай обикновено се въвеждат с въздържати са, срв. например: потцим са достоинно проводити стѣна дни сѣна постнѣна въздържаче са ѿ пыаньства ѿ пѣтѣскыѣѣ похотѣи и ѿ обыадѣниа гнѣва и клеветы обиды гарости зависти ѿ многа сна *Поучение за Благовещение* (Ангелов, Кувев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 545); нъ покажемъ боу житиѣ наше ч(с)то достоинно стѣсти въздържаче са ѿ всакоу зловѣѣ ѿ татѣвы ѿ развоа ѿ пыаньства, ѿ клеветы ѿ гнѣва *Поучение пред причастие* (Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 555); не токмо ѿ вращѣнъ са въздържаче но и ѿ клеветы ѿ зависти ѿ гнѣва *Поучение за неделя сиропустна* (Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 698); постаще же са нелицемѣрно постимъ са. не ѿ вращѣна тѣкѣмо въздържати са. (ваг. въздержимъ са) нъ и ѿ пыаньства и ѿ блоуда. и ѿ гнѣва и ѿ клеветы. и ѿ зависти и ѿ татѣвы. и ѿ лихониманиа и ѿ лихобѣдѣниа *Слово за срядата и петѣка* (срв. Георгиева/Georgieva 2003, 181). Изброяванията на греховете, които срещаме в приписваните на Климент Охридски поучения, намират, разбира се, опора в посла-

нията на апостол Павел (срв. Гал 5:19–23, Кол 3:5–10), могат да се разглеждат също така като влияние от западна практика (Добрев/Dobrev 1990, 17–18) или от византийски извори (срв. например приписваното на Ефрем Сирийски *Sermo de communi resurrectione, de poenitentia et de caritate, et in secundum adventum Domini nostri Iesu Christi*, CPG 3945, славянски текст у Wojkovsky, Aitzetmüller 1988, 99, 214–224), но е факт, че става дума за заемане на идея, а не за буквално цитиране – в различните слова „каталозите“ на греховете имат различен облик и не съвпадат с един определен източник. Прави впечатление, че цитираните примери по-горе могат да се групират по съседството на някои от употребените думи, например клеветѣ, татѣва и развои или гаростѣ, гнѣвѣ и клеветѣ.

Една разновидност на този мотив, често въвеждана отново с отгвържѣсти, включва настойчива молба за отхвърляне на езическите практики, например: тѣмъже братиѣ старыѣ нравы и шкычѣа ѿвѣроуѣщи *Слово за Врѣбница* (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 595); надежю сѣуетънюю и безвожна имена ѿвѣрѣмъ *Общо нравствено-назидателно поучение Поучение югда хотѣще чисти* (Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 613); тѣмъже братыѣ мога понѣ нѣинѣ въспранѣмъ акы ѿ сна ѿ поганства зла и поганския нравы дѣяволю вѣставиамъ *Общо нравствено-назидателно поучение Поучение югда хотѣще чисти* (Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 613); того дѣла грѣховныи нравы дѣяволю привѣрѣше (ваг. но сѣа нравы поганскѣа дѣяволю отгвърѣше) *Слово за Света Троица, и за сътворението, и за съда 112* (Милтенов/Miltenov 2016a, 86); да ѿвѣрѣже(и) ѿ себе всѣако зловоу. и поганскыѣ нравы. и грѣховныѣ обычаи. *Слово за прелюбодейците и двуженците 42* (Милтенов/Miltenov 2016b, 33).

Друг характерен елемент, огледален на „списъците“ с грехове, е изброяването на добродетели, към които слушателите или читателите са призовани да се стремят. В предполагаеми и сигурни Климентови проповеди често се среща настойчива подкана към миряните да се стремят към добри дела или към чистота, да пристъпват в църквата с любов и вяра; чрез изброяването обаче авторът съумява максимално лаконично да предаде пастирското си наставление: възлюбѣмъ мира кротость тръзвение нищелюбие странноприятѣе пощение ч(с)тотоу, *Поучение за Въздвижение* (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 220), да стѣжииѣ братолюбие нищелюбие странноприятѣе пощение кротость въздержание, *Похвално слово в памет на блажения пророк Захария и за Рождество на Йоан Кръстител* (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 183), прѣпогашете сѣ любовию кротостью ч(с)тотоу тръзвениемъ и мл(с)тѣнию, *Поучение за Рождество Богородично* (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 207), ч(с)тотоу и въздержаниемъ и мл(с)тнею цр(с)тво нб(с)ноѣ и жизнь вѣчнѣю приати, *Похвално слово за Климент Римски* (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 304), юже юсть пѣть показанъи намъ ч(с)тота кротость смѣрениѣ любѣ правѣда мл(с)тни въздержание покаяние, *Поучение за Предпразненство на Благовещение* (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 534), ч(с)тота въздръжаніѣ

(alii add. ѿ всего, пощеніе) мл(с)тыни покааніе *Слово за засухата и за Божиите наказания 31* (Милтенов/Miltenov 2017, 249) и др.

Както се вижда от тези примери, най-чести са акцентите върху чистотата, кротостта, въздържанието, милостинята и покаянието. Те имат свойството да „покриват“ греховете: покааніе(м) и сълзами. тѣ(м)[а] во прїѡтѣ вы(с) влоу(д) нѣи снѣ мл(с)тынию и посто(м), тѣма во очищаю(т) сѧ грѣси наши. смиреніе(м) и ч(с)тотою. тѣма во възходи(т) тѣло и дѣша на не(с)а. кротостію и любовію нелицемѣрною. тѣм[а] во покрывае(т) сѧ множество грѣховѣ наши(х) *Слово за Света Троица, и за сътворението, и за съда 87* (Милтенов/Miltenov 2016a, 80); прѣпоашете сѧ любовію кротостію ч(с)тотою тръзвениемъ и мл(с)тынию та во покрывае(т) множество грѣховѣ *Поучение за Рождество Богородично* (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 207); покааніемъ и пощеніемъ и мл(с)тнею очищаю(т) сѧ (var. ѿмоу(т) сѧ; alii add. всѧци) грѣси *Поучение за Предпразненство на Благовещение* (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 534); нѣ аще исповѣда(а) сѧ милѣтоуе(т) сѧ своему(у) господину да покрывѣ(т) сѧ емоу дѣла е(г)о *Поучение пред изповед от Синайския евхологий* (Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 519).

Преминаването от греховен към праведен живот е като „събуждане от сън“: тѣмъже въ молю не до конца прѣбѣваніе въ томъ зла нѣ възспранѣмъ тако ѿ сна *Поучение за Богоявление* (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 371); тѣмъже братъе мога понѣ нѣнѣ възспранѣмъ акты ѿ сна ѿ поганства зла и поганскіа нравы дѣяволу(у) вставимъ *Общо нравствено-назидателно поучение Поучение югда хотѣше чисти* (Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 613), тѣготу(у) грѣховьноу(ю) ѿтрасоу(ще) ѿ себе възспранѣ(м) тако ѿ сна тѣжка ѿ безаконїи и ѿ съблазнѣ(х) наши(х) *Слово за засухата и за Божиите наказания 1* (Милтенов/Miltenov 2017, 243); понѣ ѿ ннѣ (var. ѿселе) възспране(м) и оудрѣжим сѧ ѿ зла *Слово за Света Троица, и за сътворението, и за съда 110* (Милтенов/Miltenov 2016a, 85), нѣ възспранѣмъ понѣ ѿселе и не лишамъ сѧ самохотыю неиздреченьныа славы бѣжи *Поучение за апостол или мъченик* (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 99). Както показват примерите, основните компоненти на това „общо място“ са глаголят възспранѣти и изразите тако отѣ снѧ и/или понѣ отѣселе. Намират се и други вариации, срв. например нѣ да потѣшимъ сѧ ѿселе вѣннїи тѣснѣими дѣврьми въ жизнь вѣчноу(ю) сирѣчь въздържаніемъ, пощеніемъ *Поучение за апостол или мъченик* (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 100), нѣ понѣ ѿселе въстегнѣмъ се ѿ зла и просльзимъ се *Поучение за четвъртата неделя от поста* (Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 782) и др. Подобни призови за събуждане, изтрезняване, опомняне се откриват в творчеството на Йоан Златоуст, но най-близки паралели има у Ефрем Сирин (срв. според старобългарския превод възспранѣмъ прочее тако от' сна от' паметїи соуѣтнаго житїа Wojkovsky, Aitzetmüller 1986, 40, 150–151 и възспранѣмъ понѣ от' селе от' сна глаукокаго от'трлсѣмъ печали Wojkovsky, Aitzetmüller 1986, 44, 107).

Основно място в разглеждания корпус от текстове заема темата за покаянието. Изглежда не е случайно например, че в немалко от приписваните

на св. Климент поучения типичен топос е умиването на греховете със сълзи и, отново, с покаяние: тѣмъже подобають ны братиѣ покааниемъ ѿ секе всакою скверноу ѿмывше ти тако к нѣмоу пристопити сльзми отъмывъше вѣдомыта и невѣдомыта грѣхы *Поучение за светия неделен ден* (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 156); покааниемъ падѣмъ къ бѣ и сльзми ѡмывимы прѣгрѣшениа наша *Общо нравствено-назидателно поучение Поучение югда хоташе чисти* (Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 613); да приближимъ сѧ нынѣ къ бѣ чистою млтвою ї слезами омывающе прѣгрѣшениа наша *Поучение за неделя сиропустна* (Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 698); длѣжни есмы въпити вра(т)ѣ к' бѣоу непрестан'но. сльзми омывающе грѣхы своѧ *Слово за Света Троица, и за сътворението, и за съда 65* (Милтенов/Miltenov 2016a, 76); нѣ покааніе(м) и сльзми омыими сквернына дѣла. *Слово за прелюбодейците и двуженците 50* (Милтенов/Miltenov 2016b, 34); иже естъ сице еже сѧ ѿшати всего. ни въз(д)ати зла за зло. нѣ омыти сльзми прѣгрѣшеніа своѧ *Слово за Божието творение, и за смъртната кончина, и за покаянието* (срв. Георгиева/Georgieva 2003, 195); никомоу же въздающе зла за зло. ни клѣветы за клѣветоу (...) сльзми омывающе прѣгрѣшеніа своѧ *Слово за засухата и за Божиите наказания 27–28* (Милтенов/Miltenov 2017, 248). Този мотив е разглеждан вече в контекста на определени западни (Добрев/Dobrev 1990, 21) и химнографски (Йовчева/Yovcheva 2016, 276–278) паралели.

Покаянието обаче има смисъл само тогава, когато не се връщаме отново към същия грях: покааніе же то естъ пріятно. ег(д)а на таже дѣла от(и)ноу(д) не възвращае(м) сѧ. *Слово за прелюбодейците и двуженците 36* (Милтенов/Miltenov 2016b, 33); нѣ не види(м) ва(с) въ цркъвь събирающе сѧ. ни възвращающа сѧ когожд(о) ѿ злобѣ свои(х). нѣ акы свиніа въ калѣ, грѣховнѣ(м) пр(с)но валающе сѧ. ли іако и (ваг. и акы) ѷи на своѧ вльвотинны възвращающе сѧ. тако прѣвыбаете. *Слово за засухата и за Божиите наказания 8* (Милтенов/Miltenov 2017, 244); не възвращающе се на прѣвыне грѣхы *Похвално слово за Йоан Кръстител* (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 394); не възвращающе сѧ на първѣта ѡбѣчана іакоже пѣси или іако свиниа измывъши сѧ и пакты въ калѣ оукалѣвъши сѧ *Слово за Пасха* (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 610); паче же всего истово естъ покааніе еже единойъ отъстѣпивъше отъ грѣхъ къ томоу не възвращати сѧ къ нимъ иже пакты на тожде възвратитъ сѧ то подобенъ естъ пѣсоу на своѧ вльвотинны възвращашю сѧ ли свиниа ѣже измывъши сѧ пакты въ калѣ калѣетъ сѧ *Поучение пред изповед от Синайския евхологий* (Ангелов и др./Angelov et al. 1977, 519); а мгы вра(т)ѣ дѣхвни соуще не подобно творцю си нѣ акы свиниа въ тимени валающи сѧ присно троужаени юсме самохотью завистью повинувъше сѧ гнѣва исполнающе сѧ льстыными житиа сего исполнающе сѧ немл(с)рднѣмъ и лѣнностью лишающе сѧ всего добра *Поучение за Богоявление* (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 371); а не акы свиниа оустръмитѣ сѧ на пыаньство и на иноу скверноу *Поучение за Сретение* (Ангелов, Куев, Кодов/Angelov, Kuev, Kodov 1970, 413); иже любить оупивати се, іако свиниа въ калѣ смраднѣ валаютъ се *Слово срещу*

во нѣ(с) исповѣдати сѧ никомуже. ни помиловати ни нага одѣти. ни алъчна на-
крѣмити ни странна прїѣти. и темничникъ накрѣмити. ни бълна посѣтити *Слово*
за Божието творение, и за смъртната кончина, и за покаянието (срв. Геор-
гиева/Georgieva 2003, 193). Това е препратка към добре известния евангелски
текст от Мат 25:31–46 („Идете си от Мене, вие проклети, във вечния огън,
приготвен за дявола и за неговите ангели. Защото огладнях и не Ме нахрани-
хте; ожаднях и не Ме напоихте; странник бях, и не Ме облякохте; болен и в
тъмница бях, и не Ме посетихте.“), който се използва често и в разгърнат вид
в поучения с по-силна есхатологична тематика (от поместените в Златоструя
могат да се посочат *Слово за Света Троица, и за сътворението, и за съда и*
Слово за Божието творение, и за смъртната кончина, и за покаянието).
Ив. Добрев предлага и коментира също паралели в използването на този мо-
тив във Фрайзингенските откъслечи и в баварски източници (Добрев/Dobrev
1990, 19–20).

От разгледания материал става ясно, че в своите проповеди Климент
Охридски системно и настойчиво се връща към осмислянето на човешка-
та история от Сътворението, грехопадението, Христовото Въплъщение до
Съдния ден и призовава своите слушатели през призмата на това осмисляне
да тръгнат по пътя към спасението в настоящия си земен живот. Наистина,
немалко от коментираните тук пасажи са всъщност парафразирани цитати,
заемки, алюзии, преpraщащи към библейски, патристични, литургични или
други източници, ала използвайки ги постоянно като шампи в редица тексто-
ве, Климент Охридски ги превръща в белег за собствения си авторов стил;
не е невъзможно негови последователи също да са ги използвали по сходен
начин за съставянето на свои поучения. Бъдещите проучвания на тези и дру-
ги „обща места“, с необходимата предпазливост и в съчетание с комплексен
подход (срв. напр. Диди/Didi 2017, Крашенинникова/Krashennnikova 2018),
биха допълнили знанията ни за Кирило-Методиевия ученик като проповед-
ник и писател. Освен нови междутекстови връзки и механизми за тексто-
творчество, подобно по-задълбочено изследване навярно би спомогнало за
идентифицирането и на други произведения, принадлежащи или нему, или на
„Климентовата традиция“.

Литература

- Ангелов, Куев, Кодов 1970:** *Климент Охридски. Събрани съчинения*. Т. 1. Обработи-
ли Б. Ангелов, К. Куев, Хр. Кодов. София: Издателство на БАН, 1970.
- Ангелов и др. 1977:** *Климент Охридски. Събрани съчинения*. Т. 2. Обработили Б. Ан-
гелов, К. Куев, Хр. Кодов, Кл. Иванова. София: Издателство на БАН, 1977.
- Георгиева 2003:** *Златоструй от XII век. Увод и научно разчитане на текста Т. Ге-
оргиева*. Силистра: РИТТ, 2003.

- Добрев 1990:** Добрев, Ив. Текстологични проблеми на Климентовото творчество. – *Старобългарска литература*, 1990, 22, 14–33.
- Йовчева 2008:** Йовчева, М. Климент Охридски. – В: *История на българската средновековна литература*. София: Изток-Запад, 2008, 230–237.
- Йовчева 2016:** Йовчева, М. Проблемы перевода библейских цитат и реминисценций в древнейших славянских гимнографических текстах. – *Slavia*, 85, 2016, № 3–4, 267–286.
- Крашенинникова 2018:** Крашенинникова, О. А. Богословие Св. Троицы в творчестве св. Климента Охридского. – В: *Письменность, литература, фольклор славянских народов. История славистики. XVI международный съезд славистов. Белград, 20–27 августа 2018 г. Доклады российской делегации*. Москва, 2018, 220–241.
- Марти 2000:** Марти, Р. Климент Охридски. Проблеми при изследването на неговото творчество. – В: *Климент Охридски. Живот и дело. (Кирило-Методиевски студии, кн. 13)*. София, 2000, 10–20.
- Милтенов 2013:** Милтенов, Я. *Златоструй: старобългарски хомилетичен свод, създаден по инициатива на българския цар Симеон. Текстологическо и извороведско изследване*. София: Авалон, 2013.
- Милтенов 2016а:** Милтенов, Я. Бележки върху текстологическата история на Слово за Света Троица, и за сътворението, и за съда, приписвано на Климент Охридски. – *Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, 2016, 29, 47–89.
- Милтенов 2016б:** Милтенов, Я. Непроучено Слово за прелюбодейците и двуженците, вероятно принадлежащо на Климент Охридски. – *Българска реч*, 2016, 22, 2, 25–34.
- Милтенов 2017:** Милтенов, Я. Слово за засулата и за Божиите наказания – текстологическо и извороведско изследване. – *Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, 2017, 30, 214–261.
- Станчев, Попов 1988:** Станчев, К., Г. Попов. *Климент Охридски. Живот и творчество*. София: Университетско издателство „Климент Охридски“, 1988.

References

- Angelov, Kuev, Kodov 1970:** *Kliment Ohridski. Sabrani sachineniya*. [Clement of Ochrida. The Complete Works]. Vol. 1. Processed by B. Angelov, K. Kuev, H. Kodov. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1970.
- Angelov et al. 1977:** *Kliment Ohridski. Sabrani sachineniya*. [Clement of Ochrida. The Complete Works]. Vol. 2. Processed by B. Angelov, K. Kuev, H. Kodov, K. Ivanova. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1977.
- Bojkovsky, Aitzetmüller 1986, 1988:** Bojkovsky, G., R. Aitzetmüller. *Paraenesis. Die altbulgarische Übersetzung von Werken Ephraims des Syrers*. Bd. 2 (Monumenta linguae Slavicae, 22). Freiburg im Breisgau: Weiher Verlag, 1986; Bd. 4 (Monumenta linguae Slavicae, 26). Freiburg im Breisgau: Weiher Verlag, 1988.
- CPG:** *Clavis patrum graecorum*. 2. Ab Athanasio ad Chrysostomum. Cura et studio M. Gearard. Turnhout: Brepols, 1974.
- Diddi 2017:** Diddi, C. Per un’analisi stilistica dell’omiletica clementina: topica, fraseologia, stile d’autore. – In: *San Clemente allievo e maestro*, a cura di K. Stantchev e M. Calusio. [Slavica Ambrosiana, vol. VII]. Milano, 2017, 77–104.
- Dobrev 1990:** Dobrev, Iv. Tekstologichni problemi na Klimentovoto tvorchestvo. [Text-Critical Problems of Clement’s Works]. – *Starobalgarska literatura*, 1990, 22, 14–33.

- Georgieva 2003:** *Zlatostruy ot XII vek. Uvod i nauchno razchitane na teksta T. Georgieva* [The 12th Century Copy of the Chrysorrhoeas Collection. Introduction and Scholarly Transcription of the Text by T. Georgieva]. Silistra: RITT, 2003.
- Krasheninnikova 2018:** Krasheninnikova, O. A. Bogoslovie Sv. Troitsy v tvorchestve sv. Klimenta Ohridskogo [Trinitarian Theology in the Works of Clement of Ochrida]. In: *Pis'mennost', literatura, fol'klor slavjanskih narodov. Istorija slavistiki. XVI mezhdunarodnyj s'ezd slavistov. Belgrad, 20–27 avgusta 2018 g. Doklady rossijskoj delegatsii*. Moskva, 2018, 220–241.
- Marti 2000:** Marti, R. Kliment Ohridski. Problemi pri izsledvaneto na negovoto tvorcestvo. [Clement of Ochrida. Problems in the Study of his Works]. – In: *Kliment Ohridski. Zhivot i delo. (Kirilo-Methodievski studii, vol. 13)*. Sofia, 2000, 10–20.
- Miltenov 2013:** Miltenov, Y. *Zlatostruy: starobalgarski homiletichen svod, sazdaten po initsiativa na balgarskiya tsar Simeon. Tekstologicheskio i izvorovedsko izsledvane* [Zlatostruy: Old Slavonic Homiletic Collection Commissioned by the Bulgarian Tsar Symeon. Text-Critical and Source Study]. Sofia: Avalon, 2013.
- Miltenov 2016a:** Miltenov, Y. Belezhki varhu tekstologicheskata istoriya na Slovo za Sveta Troitsa, i za satvorenieto, i za sada, pripisvano na Kliment Ohridski [Notes on the text history of the Sermon on the Holy Trinity, the creation and the last judgment, ascribed to Clement of Ochrida]. – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik "Prof. Lyubomir Andreychin"*, 2016, 29, 47–89.
- Miltenov 2016b:** Miltenov, Y. Neproucheno Slovo za prelyubodeysite i dvuzhentsite, veroyatno prinadlezhashto na Kliment Ohridski [An unstudied Homily against adulterers and bigamists probably composed by Clement of Ochrida]. – *Balgarska rech*, 2016, 22, 2, 25–34.
- Miltenov 2017:** Miltenov, Y. Slovo za zasuhata i za Bozhiite nakazaniya – tekstologicheskio i izvorovedsko izsledvane [A Study of the Sources and Textual Transmission of the Medieval Slavic Sermon on the Drought and the Punishments Inflicted by God]. – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik "Prof. Lyubomir Andreychin"*, 2017, 30, 214–261.
- Stanchev, Popov 1988:** Stanchev, K., G. Popov. *Kliment Ohridski. Zhivot i tvorcestvo* [Clement of Ochrida. Life and Works]. Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Kliment Ohridski", 1988.
- Yovcheva 2008:** Yovcheva, M. Kliment Ohridski [Clement of Ochrida]. – In: *Istoriya na balgarskata srednovekovna literatura*. Sofia: Iztok-Zapad, 2008, 230–237.
- Yovcheva 2016:** Yovcheva, M. Problemy perevoda biblejskih tsitat i reministsentsij v drevnejshih gimnograficheskikh tekstov. [Problems in translation of Bible quotations and references in the oldest Slavonic hymnography texts]. – *Slavia*, 2016, 85, 3–4, 267–286.

доц. д-р Явор Милтенев

Секция за история на българския език
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН
бул. „Шипченски проход“ № 52, бл. 17
1113 София, България
yavormil@yahoo.com

Assoc. Prof. Yavor Miltenov, PhD
History of Bulgarian Language Department
Institute for Bulgarian Language “Prof. Lyubomir Andreychin” at BAS
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
1113 Sofia, Bulgaria
yavormil@yahoo.com